

Ett runchiffer i Vallstena kyrka?

Liksom i många andra gotländska kyrkor finns i Vallstena kyrka runor ristade i putsen på kyrkans innerväggar. Ristningarna är här alla samlade i tornkammaren och undersöktes första gången i juli 1924 av professor Otto v. Friesen, som då förberedde en utgåva av *Gotlands runinskrifter*. Enligt v. Friesen (1924: 27) hade de upptäckts av fil. lic. Efraim Lundmark, sannolikt samma sommar. I det preliminära manuskriptet till den tredje delen av *Gotlands runinskrifter* är ristningarna upptagna som G 235 och G 236. Den förstnämnda som har undernumren a-f omfattar sex inskrifter på tornbågens södra anfang, medan den senare utgörs av en enstaka runföljd som är ristad på den norra tornbågen. Till dessa kan läggas en kort och tidigare opublicerad runinskrift som finns på tornkammarens västvägg.¹

Inskrifterna har i det nämnda manuset (GR 3 Vallstena socken: 23 ff.) behandlats av Helmer Gustavson, vars läsning av G 235 kan sammanfattas på följande sätt:

- (a:) **þ--r̥h**
- (b:) **s-t---u-f---...-yīþr**
- (c:) **st---ṛ...!-r**

¹ Inskriften, som lyder: **fr̥t...**, befinner sig till höger om dörröppningen i denna vägg, 87 cm över golvet och 44 cm söder om det nordvästra hörnet. Jag noterade den första gången vid ett besök i kyrkan den 16 maj 2011.

Källström, M., associate professor, researcher, Swedish National Heritage Board. "A runic cipher in Vallstena church?". *ANF* 139 (2024), pp. 9–20.

Abstract: This article deals with a runic inscription scratched into the plaster on one of the inner walls of the tower of Vallstena church on Gotland. The inscription was discovered in 1924 and is published as G 235b in the preliminary manuscript of the third volume of *Gotlands runinskrifter*, but with a very cautious reading and no interpretation. The present author argues that it can be read as **sōltiṛurfir[ar]hoyīþr**, which seems to render a runic cipher based on the rune names and spelling out the word **stufan** i.e. *stuvan* 'the cottage'. This word appears also two times carved with runes on the same wall surface (**stufan** G 235c and **stuf--** G 235e). It is not fully clear why this word was hidden in cryptic runes, but it might be some kind of pun referring to church towers used as hospices for pilgrims or temporary dwellings during trouble times.

Keywords: Cryptic runes, Gotland, medieval period, runic inscriptions, rune names.

- (d:) **maria**
 (e:) **--uf**
 (f:) **-şkrifa-**

Av dessa är det endast inskrifterna d och f som har försetts med tolkning. Den förstnämnda återger givetvis namnet *Maria*, medan den senare med någon tvekan har tolkats som 3. pers. sg. pret. ind. av verbet *skrifa* 'skriva'. En tredje inskrift, G 235c, där de inledande runorna av v. Friesen tidigare hade lästs som **stufan**, kan enligt Gustavson (i GR 3 Vallstena socken: 26) "möjligen" innehålla "ordet *stuvva* 'stuga'", vilket i så fall måste stå i bestämd form. Beträffande den längsta av inskrifterna, G 235b, menar han (s. 24) att den "ger intryck av att ha varit språkligt meningsfull", men att det inte går att ge något förslag till tolkning "på grund av dess fragmentariska tillstånd".

Gustavsons återgivning av denna inskrift är mycket försiktig och redan av det fotografi och den kalkering som finns i artikeln (fig. 1) framgår att betydligt fler runor går att identifiera. Vid v. Friesens besök var ristningen dessutom i bättre skick och i sin anteckningsbok (v. Friesen 1924: 97) har han efterlämnat en teckning av inskriften (fig. 2), men ingen translitterering av runorna.

En jämförelse mellan Gustavsons och v. Friesens avbildningar tillsammans med en nyundersökning av inskriften den 11 september 2019 visar att den sannolikt har haft denna lydelse (med det inom [] supplerat efter v. Friesen 1924):

sol̥tiqrurfir[ar]noyibr
 5 10 15

Runa 2 kan uppfattas som en bindruna **ol̥** trots att den övre bistaven i **o** har en skarp vinkel än den nedre. Den antagna bistaven till **l** utgår från samma höjd som den övre **o**-bistaven. Runorna 3–4 saknar i dag den nedre delen, men är fullständiga hos v. Friesen. Avståndet mellan runa 4 och 5 talar för att den senare har haft bistavar till vänster om huvudstaven och v. Friesen har på sin teckning antytt en skada på denna sida av huvudstaven. Möjligen finns anslutningen till en bistav snett nedåt vänster bevarad på denna runa. Höjden på denna talar för att det kan ha rört sig om en **o**-runa, även om läsningen **a** inte helt kan uteslutas. Runorna 9–11 saknar den nedre delen, men kan inte läsas som något annat än **fir**. Av runa 12 återstår endast toppen av en huvudstav. Därefter finns ett 2 cm brett parti, som upptas av en senare lagning i putsen. v. Friesen har på denna plats läst runorna **ar**. Av runa 13 finns troligen bistaven till en

G 235b. Foto: Bengt A. Lundberg 1987.

G 235b. Renritning: Helmer Gustavson.

Fig. 1. Putsinskriften G 235b i Vallstena kyrka som den återges i manuskriptet till Gotlands runinskrifter 3.

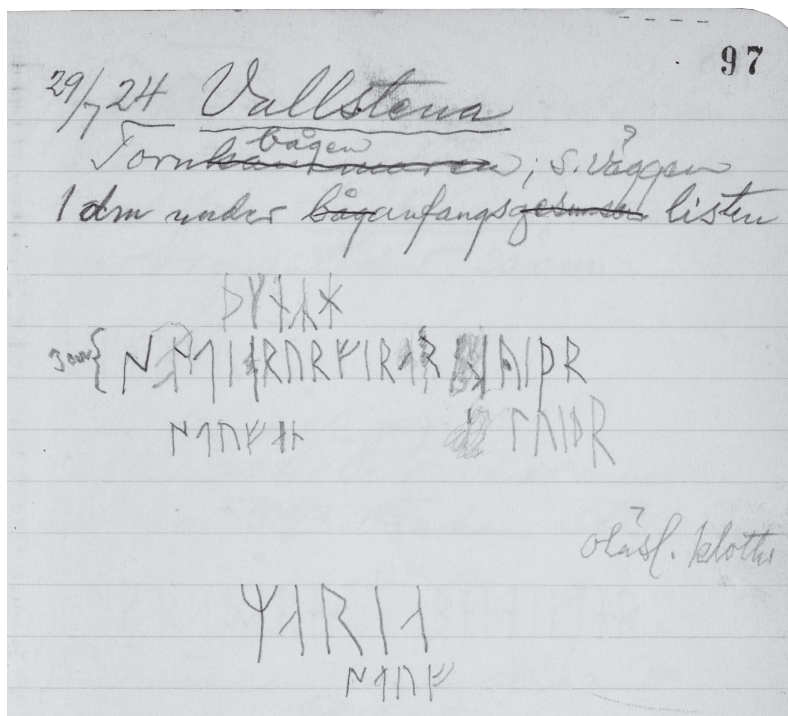

Fig. 2. Otto v. Friesens teckning av G 235a-e i anteckningsboken 1924. Foto UUB/Alvin.

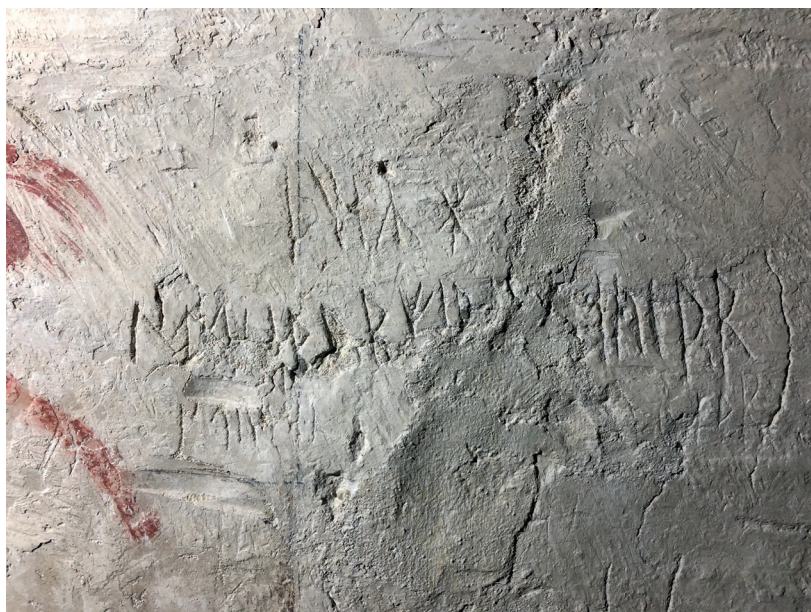

Fig. 3. Inskrifterna G 235a–c som de ser ut i dag. Foto Magnus Källström 2019.

n-runa bevarad. Runa 14 är **o** med ensidiga bistavar åt vänster. Avståndet mellan bistavarna är ganska stort.

Den aktuella runföljden bör av stavelsestrukturen att döma utgöra en språkligt meningsgivande text. Samtidigt är det slående att runföljden innehåller flera sekvenser som erinrar om kända runnamn – eller runbenämningar som de nog hellre borde kallas (se Larsson 2014) – och det ligger med utgångspunkt i denna iakttagelse nära till hands att segmentera den på följande sätt:

sol̥ tior ur fir ar ɲoyipr

Tar man begynnelse-runan i varje sådant antaget runnamn så blir resultatet **stufan**, vilket märkligt nog svarar mot den runföljd (G 235c), som återfinns i raden strax nedanför (fig. 3).² Detta kan knappast vara en till-

² Att runföljden ska läsas på detta sätt råder det ingen tvekan om. Den tredje runan **u** är skadad i toppen, men annars är samtliga runor tydliga. Även här är Gustavsons läsning alltför försiktig. Också G 235e, som bör läsas **stuf--** (se fig. 4), tycks ha innehållit detta ord. De två första runorna är säkra, även om de är fyllda med puts. Efter **f**-runan finns en $2 \times 1,5$ cm stor skada, men ovanför denna ses topparna av två huvudstavar. Inget hindrar alltså att det ursprungligen har stått **stuf[an]**.

Fig. 4. Runföljden G 235e som bör läsas **stuf--** och som ursprungligen också kan ha återgett ordet *stuvan*. Foto Magnus Källström 2019.

fällighet och det ser alltså ut som om inskriften G 235b skulle bestå av ett runchiffer baserat på begynnelsebokstäverna i runnamnen. Samma typ av runchiffer uppträder några gånger på västnordiskt område. Ett välkänt exempel utgörs av en runpinne från Bryggen i Bergen (N B604) med inskriften **arsolmaþrunauþturræiþ**, som ska utläsas som **asmuntr** dvs. namnet *Ásmundr*. Samma chiffer förekommer också på ett runben från Trondheim (N 776). Denna inskrift innehåller även s.k. kvistrunor och lyder **isurar : ræiþ** 3:5 2:4 2:3 2:5 ..., vilket ska utläsas som en ristarsignatur **iuar rais...** *Ívarr reis[t]...* "Ivar ristade ..." (för fler exempel se Nordby 2018: 131 ff.).

Vad jag vet har denna typ av runchiffer hittills inte kunnat beläggas på östnordiskt område, men det är ändå frestande att tänka sig att ristningen i Vallstena ska uppfattas på detta sätt. Tre av de antagna runnamnen – **sol**, **ur** och **ar** – är helt oproblematiske och svarar direkt mot de benämningar som är kända från fornvästnordiska källor: *sól*, *úr* och *ár*. En av dessa – *úr* – vet vi har varit i bruk på Gotland, eftersom den har använts på ett par gotländska gravhällar i dateringar efter påsktavlan. Belägget **u[r]** på G 308 i Hangvars kyrka är känt sedan gammalt, medan det **ur** som förekommer

i inskriften i korset på G 293 i Lärbro kyrka är tämligen nyupptäckt (se Källström 2017).

Ett runnamn **fir** anges som beteckning för söndagsrunan **f** i en datering på en gravhäll i Hangvars kyrka (G 306). Den fornvästnordiska formen är som bekant *fé*. Thorgunn Snædal (GR 3 Hangvars socken: 10) framhåller att benämningen *fir* annars är okänd på Gotland, men att den förekommer som beteckning för **f**-runan bland dalrunornas namn på Johannes Bureus' runtavla från 1599 (se Gustavson & Hallonquist 1985: 7).

De runföljder som här har lästs **tiþr** och **noyþr** är däremot mer problematiska. De erinrar om fvn. *Týr* och *naudð(r)*, men kan inte utan vidare identifieras med dessa. Det gotländska runnamnet för **t**-runan har enligt den runristade kyrkklockan från Sanda (G 184) varit **tir** och exakt samma namn ska enligt Bureus även ha funnits bland dalrunorna (Gustavson & Hallonquist 1985: 7). Hugo Pipping (1922: 132) räknar med en utveckling ”[urn.] **tīwār* > **tī-ar* > rungottl. **tir**” i runnamnet, medan Thorgunn Snædal (2002: 198) uppfattar skrivningen **tir** som resultatet av en delabialisering [y:] > [i:].³

Sandaklockan är självdaterad till 1493 och det knappast troligt att det vid denna sena tid har funnits några föreställningar om den hedniske guden Tyr på Gotland, utan runnamnet har antingen tappat sin betydelse eller omtolkats. En möjlighet är att det har knutits till det gotländska dialektordet *tir* m. ’brädhög, då ett och ett ligger på en hög’, som i GOB (sp. 1081) sammanställs med mlty. *tere*, *tire* m. ’Packen, Ballen’.

Namnet på **t**-runan har liksom det likalydande gudanamnet utvecklats på olika sätt på västnordiskt resp. östnordiskt område. Formen med *ī*-vokal som blev segrande i Östnorden förklaras i GG (1: 145 § 90) som resultatet av en analogisk utjämning, eftersom *ī* kvarstod i paradigmets i sg. dat. samt i alla former i plural. På västnordiskt område blev formen i stället *týr* genom *w*-omljud (Noreen 1923: 72 § 77.6, Iversen 1984: 21). I en uppteckning av runnamnen i Codex Q 83 i Leidens universitetsbibliotek (v. Grienberger 1898: 101 ff., Bauer 2003: 21 f.), som har antagits återgå på ett original från ca 825–850 (v. Friesen 1933: 63), återges **t**-runans namn med runor som **tiur** och med latinska bokstäver som *iu*. Denna skrivning svarar mot den senare leden i (guda)namnet **hutiur** på Ribekraniet (DR EM85;151B), som enligt de senaste rönen ska dateras

³ Här bör också nämnas runföljden **sigtiir** på bottenplattan till ett vikingatida spänne från Hemse socken (G 58), som Pipping (1902: 51) tolkade som ett mansnamn *Sigtir*. Ivar Lindquist (1918: 44 f.) finner ett personnamn osannolikt och menar att det i stället handlar om »en åkallan av guden Tyr till seger i strid» (s. 45), en tolkning som med tvekan har upptagits av Snædal (2002: 85).

till ca 725–750 (Søvsø 2013: 175 f.) och alltså bör vara hundra år äldre. Båda dessa skrivningar bör ha svarat mot en form *tīwr*.

Skillnaden mellan det tidigvikingatida **tiur** och Vallstenainskriftens **tiōr** kanske inte verkar så stor, men det är svårt att upprätta en förbindelse mellan dessa skrivningar. En tanke vore att det tidigvikingatida *tīwr* alternativt kunde ha övergått till **tīur*, vilket i sin tur genom accentomkastning kan ha gett **tīūr*. Utvecklingen kan jämföras med den som har skett i urn. **hīwa-* (got. *heiwa-*) 'familj', som ju dels har resulterat i formen fvn. *hý-* genom *w*-omljud i fvn. *hýbýli* 'hus, hem; husfolk', dels i fvn. *hjú*, *hjón* 'äкта makar' genom accentomkastning (se t.ex. (Noreen 1923: 71 § 77.6, 117 § 133b.2; Torp 1919: 217). Motsvarande former kan också styrkas från äldre svenska (fsv. *bion*, *biona* samt förleden i ordet *hybble* 'usel bostad, koja, ruckel', se t.ex. SEO: 356, 376). Problemet är att fsv. *iū* i forngutniskan regelmässigt motsvaras av en triftong *iau* (Noreen 1904: 113 f., jfr Ralph 1988). Runbelägg som **hiauna** för pl. gen. av en motsvarighet till runsv. *hiōn* 'äкта makar' på G 77 Levide kyrka visar att denna utveckling var genomförd redan på 1000-talet och den lever vidare i den nutida dialekten.

Mer fruktbart är kanske att försöka anknyta Vallstenainskriftens **tiōr** till subst. sv. *tjur* 'om mörk o. (mycket) kådrik o. hård ved (bildad till följd av tryck på o. kraftig förvedning av den sida av gren l. stam som är vänd mot marken) i lutande l. krokigt växande barrträd; äv. dels: barrträd l. virke med tjur, dels i utvidgad l. oeg. anv., om bildning (särsk. i fråga om is l. bergart o. d.) som har en med tjur överensstämmande konsistens l. struktur o. d.; numera nästan bl. ss. förled i ssgr' (SAOB 34 [2005] T1704). Ordet som i svenska dialekter uppträder i skiftande former som *tjör*, *tjor*, *tjur*, *tjuder*, *ter(e)* m. är enligt Rietz (s. 737a) och OSDs belagt från i stort sett hela det svenska fastlandet och Finland, men inte från Gotland.

Etymologin är omtvistad. Falk (1914: 61 f.) har sammanställt den nämnda ordgruppen *tjör*, *tjor*, *tjur* med svärdsbeteckningen fvn. *tjōrr*, som hos Hallfred ingår i en kenning för 'krigare': *Týr dýrra tjōrva* (Skj. B1: 150, SKALD 1: 398 ff.). Han hänvisar också till den restituerade raden *ok tjōr ruðum víða* i Krákumál 3 (Skj. B1: 649, SKALD 8: 722 f.), där handskrifterna egentligen har formerna *tir* och *tyr*. Hit vill han också knyta pluralformen *tyrvir*. Den avvikande vokalen förklarar Falk med att ordet dels böjdes som *u*-stam, dels som *wa*-stam, vilket ska ha gett pluralformerna *tirir* resp. *tjōrvar* och genom kontamination *tirvir* > *tyrvir*, i singularis *tirr*, *tyrr*. Enligt Falk är det nämnda ordet uppenbarligen besläktat med (fvn.) *tjara* 'tjära' och fvn. *tyr(v)i* 'kådaktigt trä' och identiskt med de svenska dialektorden. Elof Hellquist (i SEO: 1194 s.v. *tjur* 2),

som i första hand prövar en annan härledning av ordgruppen, nämner att den av Falk ”i stället förknippats med isl. *tjǫrr*, kådaktigt trä (se tjära och töre), ett antagande, som dock inte heller förklarar alla dialektformer”. Enligt SAOB (34 [2005] T 1704) är nusv. *tjur* sannolikt bildat ”till den stam som äv. föreligger i TJÄRA, sbst.”.

Även om det saknas belägg för motsvarigheter till de nämnda dialektorden i såväl forngutniskan som i den senare gotländska dialekten, är detta kanske ändå den sannolikaste förklaringen av Vallstenainskriftens **tjor**. Detta bör i så fall vara resultatet av en omtolkning av runnamnet. Att varianter av benämningar för **t**-runan har kunnat gå i denna riktning framgår bl.a. av den svenska rundikt som anförs av Georg Stiernhielm (1695: 156) och där det om denna runa heter:

↑ Tider Wintrom ledast / Tyri brinner bäst i. e. dyrast.

Som Alessia Bauer (2003: 228 f.) har framhållit verkar runnamnen här alternativt ha associerats med ordet nusv. *töre*, *tyre* ’kåddrik barrved (i sht tallved), törved; särsk. dels om sådan ved kluven till stickor o. använd l. avsedd att användas till bloss l. tändved o. d., dels om (stubbar innehållande) sådan ved använd till tjärbränning’ (SAOB 36 [2010] T 3728).

Om det ovan skrivna träffar det rätta har det för runan **t** vid sidan av Sandaklockans *tīr* också funnits ett gotländsk runnamn **tiōr*, vilken rimligtvis har tillkommit som en omtolkning av en tidigare benämning vars betydelse hade fallit i glömska.

Namnet på **n**-runan finns inte belagd i de gotländska runinskrifterna, men återges bland dalrunorna som **nādh** (Gustavson & Hallonquist 1985: 7). Den förväntade formen på Gotland borde med utgångspunkt i den fornvästnordiska motsvarigheten vara *naud̥(r)* med en bevarad diftong /au/. Denna diftong uppträder också i det restituerade fgutn. *naup̥* f. ’nöd’, liksom i sammansättningen *naup̥ syn* f. ’nödfall’ och avledningen *naupugr* adj. ’tvungen, ovillig’ (Pipping 1905–07: 58). Skrivningen **noyīpr** ser däremot ut att spegla ett ord med diftongen /øy/. Forngutniskan har som bekant ett större inslag av *i*-omljudda ord (Pipping 1905–07: LXXI f.). Mot bakgrund av att fvn. *sauðr* motsvaras av fgutn. *soypr̥* är det inte omöjligt att **n**-runans namn på Gotland faktiskt har haft formen **noypr̥*, vilket ligger relativt nära skrivningen **noyīpr** i Vallstenainskriften. Den antagna formen kan också jämföras med växlingen med oomljudda och omljudda former i fvn. *naud̥(r)* : *neyð* (Noreen 1923: 272, § 389.3).

Den **i**-runa som ingår i ordet måste i så fall vara resultatet av en bristande ljudanalys. Förmodligen har ristaren känt sig osäker och därför ristat både

y och i. Det bör nämnas att det strax under detta ord i Vallstenainskriften finns en runföljd **naþr** (av Gustavson återgiven som **l--r**) som tidigare antogs tillhöra samma inskrift som ordet **stufan** (G 235c), men som av allt att döma utgör en självständig text (se fig. 3). Kanske återger detta en alternativ form av samma runnamn (med skrivningen **a** för /au/?).

Även om det uppenbarligen finns vissa svårigheter i förståelsen av ett par av runföljderna verkar det mycket troligt att de återger ett antal runnamn som har använts som lönnskrift för ordet *stuvan*, "stugan". Frågan är varför man har ristat just ordet *stuva* i bestämd form på tornväggen i Vallstena. Söderwall (2: 527) anger för detta ord betydelsen 'rum med eldstad; stuga, dagligstuga; boningshus', men detta är inte något som man direkt förknippar med en kyrkobyggnad eller en del av en sådan. Inte heller de betydelser som upptas i GOB (s. 1005) ger sådana associationer: 'stuga; rum; hvardagsrum; mindre boningshus; bergsgrotta' etc.

Enligt Bengt Hesselman (1935: 152) hänger uppkomsten av termen *stuga* (*stofa*, *stuva*) sannolikt samman "med införandet av en ny typ för boningshus, en kulturimport söderifrån, med uppvärmningen åstadkommen genom en övertäckt, av sten uppförd ugn vid husväggen eller i ett hörn i stället för det gamla eldhuset med öppen härd mitt på golvet". Denna nya uppfinning menar han har varit särskilt viktig vid härbärgen för resande i ödebygder "för att värmen skulle hålla sig så länge som möjligt, tills nya färdmän anlände". Detta har både i Norge och i Norrland gjort att många platser med härbärgen har fått namn där ordet *stuga* ingår, t.ex. *Stugun* på Ragundaskogen i Jämtland (Hesselman 1935: 150 f., SOL: 310).

Det bör i detta sammanhang erinras om att både tornkammare och kyrkvindar har kunnat utnyttjas som härbärgen för pilgrimer och så även på Gotland (se t.ex. SvK 100: 246 not 1, SvK 111: 16). I Lye kyrka finns exempelvis på tornets första övervåning en omsorgsfullt byggd kammare av trä som antas ha tjänat "som förvaringsrum eller möjligen som pilgrimshärbärg" (SvK 105: 26). Liknande konstruktioner har också påträffats i Alskogs och Hablingbo kyrkor.

Kyrkorna har som bekant spelat en viktig roll som tillflyktsorter under orostider och då fungerat som mer tillfälliga härbärgen. Kanske är det i ett sådant sammanhang som lönnskriften i Vallstena kyrka har tillkommit. Den har väl i så fall förmodligen inte haft någon djupare mening än som ett tidsfördriv.

Referenser

- Bauer, A. (2003): *Runengedichte. Texte, Untersuchungen und Kommentare zur Gesamten Überlieferung*, Studia medievalia septentrionalia 9, Fassbaender, Wien.
- DR EM85;151B = inskrift publicerad i Moltke, E. (1985): *Runes and their origin. Denmark and elsewhere*, Nationalmuseets forl., Copenhagen.
- Falk, Hj. (1914): *Altnordische Waffenkunde*, Skrifter / Videnskabselskapet i Kristiania II, Historisk-filosofisk Klasse 1914:6, Kristiania.
- Friesen, O. v. (1924): Anteckningar 16/7, 29/7 1924 i anteckningsboken "Gotland. Sommaren 1924 med apotekare J. W. Hamner på Gotland och sommaren 1934 i statens hist. museum." Handskrift i Uppsala universitetsbibliotek. <<http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-112914>>
- Friesen, O. v. (1933): "De germanska, anglofrisiska och tyska runorna". O. v. Friesen (red.), *Runorna*, Nordisk Kultur 6, Bonnier, Stockholm, s. 1–79.
- G + nummer = runinskrift publicerad i GR.
- GG = Brøndum-Nielsen, J. (1928–74): *Gammeldansk grammatik. I sproghistorisk fremstilling* 1–8, Schultz, København.
- GR 1–2 = *Gotlands runinskrifter* 1–2, granskade och tolkade av E. Wessén, S. B. F. Jansson & E. Svärdström, 1962–78, Sveriges runinskrifter 11–12, Almqvist & Wiksell international, Stockholm.
- GR 3 = preliminärt manuskript till *Gotlands runinskrifter* 3 av H. Gustavson & Th. Snædal. Tillgängligt på Riksantikvarieämbetets hemsida. <<https://www.raa.se/kulturarv/runor-och-runstenar/digitala-sveriges-runinskrifter/gotlands-runinskrifter-3/>>
- Grienberger, Th. v. (1898): "Beiträge zur runenlehre". *Arkiv för nordisk filologi* 14, s. 101–136.
- GOB = H. Gustavson (red.), *Gotländsk ordbok på grundval av C. och P. A. Sävessamlingar* 1–2, 1918–1945, Skrifter utg. genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A, Folkmål 2, Landsmålsarkivet, Uppsala.
- Gustavson, H. & Hallonquist, S.-G. (1985): *Runor i Dalarna*, Runverket, Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
- Hesselman, B. (1935): *Från Marathon till Långheden. Studier över växtnamn och naturnamn*, Nordiska texter och undersökningar 7, Geber, Stockholm.
- Iversen, R. (1984): *Norrøn grammatik*. 7. Utgave revidert ved E. F. Halvorsen, Aschehoug, Oslo.
- Källström, M. (2017): Oläsliga runor lästa i Ganthem och Lärbro. K-blogg den 19 augusti 2017. <www.k-blogg.se/2017/08/19/olasliga-runor-last-i-ganthem-och-larbro/>
- Larsson, P. (2014): "Fä, turs och stunget kön: Några tankar om så kallade runnamn och benämningar på runor". *Festskrift till Per Stille. Specialutgåva av HumaNetten*, våren 2014, s. 42–46. <<https://open.lnu.se/index.php/hn/issue/view/10>>
- Lindquist, I. (1918): "Runinskriften på en spännbuckla från Gotland i Göteborgs museum". *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 1918, s. 39–49.
- N 776 = runinskrift från Trondheim, Norge, se Nordby 2018: 360.

- N B604 = runinskrift från Bergen, Norge, se Nordby 2018: 346.
- Nordby, K. J. (2018): *Lønruner. Kryptografi i runeinnskrifter fra vikingtid og middelalder*, Institutt for lingvistiske og nordiske studier, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Noreen, A. (1904): *Altschwedische Grammatik mit Einschluss des Altgutnischen*, Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte 8. Altnordische Grammatik 2, Niemeyer, Halle.
- Noreen, A. (1923): *Altnordische Grammatik. 1. Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen* 4. vollst. umgearb. Aufl., Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte A, Hauptreihe 4, Niemeyer, Halle.
- OSDs = Ordbok över Sveriges dialekter, samlingar. Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Pipping, H. (1905–07): *Guta lag och Guta saga jämte ordbok*, Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur 33, Møller, København.
- Pipping, H. (1922): *Inledning till studier av de nordiska språkens ljudlära*, Söderström & C:o Förlagsaktiebolag, Helsingfors.
- Ralph, B. (1988): "Den gotländska triftongen iau". *Ingemar Olsson 25 augusti 1988*, Meddelanden från Institutionen för nordiska språk MINS 28, Institutionen för nordiska språk, Stockholms universitet, s. 257–266.
- Rietz = Rietz, J. E. (1867): *Svenskt dialekt-lexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*, Malmö.
- SAOB = *Ordbok över svenska språket*, utg. av Svenska Akademien 1–39, 1893–2023, Lund. <<https://www.saob.se/>>
- SEO = Hellquist, E. (1939 [omtryck 1980]): *Svensk etymologisk ordbok* 1–2, ny omarb. och utvidgad uppl., Gleerup, Lund.
- SKALD 1 = Whaley, D. (ed.) (2012): *Poetry from the Kings' sagas* 1, Skaldic poetry of the Scandinavian Middle Ages 1, Brepols, Turnhout.
- SKALD 8 = Ross, M. Clunies (ed.) (2017): *Poetry in Fornaldarsögur* 1–2, Skaldic poetry of the Scandinavian Middle Ages 8. Brepols, Turnhout.
- Skj. B = *Den norsk-islandske skjaldedigtning* ved Finnur Jónsson, 1–2, rettet tekst, København 1912–15 [1973].
- Snædal, Th. (2002): *Medan världen vakar. Studier i de gotländska runinskrifternas språk och kronologi*, Runrön 16, Institutionen för nordiska språk, Uppsala universitet, Uppsala.
- SOL = M. Wahlberg, red. (2016): *Svenskt ortnamnslexikon*, 2. rev. uppl., Institutet för språk och folkminnen, Uppsala.
- Stiernhielm, G. (1695): *Anticluverius* ... Holmiæ. <<https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/StiernhielmG/titlar/Anticluverius/sida/I/faksimil>>
- SvK = *Sveriges kyrkor*, Konsthistoriskt inventarium 1–, utg. av S. Curman och J. Roosval, Stockholm 1915 ff.
- Söderwall = Söderwall, K. F. (1884–1918): *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* 1–2, supplement av K. F. Södervall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren & E. Wessén (1925–73), Lund.
- Søvsø, M. (2013): "Om dateringen af Ribe runehjerneskillen". *Futhark: International Journal of Runic Studies* 4, s. 173–176.
- Torp, A. (1919): *Nynorsk etymologisk ordbok*, Aschehoug, Kristiania.

